

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛГОСПНОЇ СИСТЕМИ
НА ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1948–1953 РОКАХ**

У статті розглянуто особливості функціонування колгоспних господарств Житомирської області, стан матеріально-технічного забезпечення працівників та діяльність керівних органів у 1948–1953 рр.

Ключові слова: колгосп, голодомор, тваринництво, трудові.

Незважаючи на помітні успіхи у відбудові сільського господарства впродовж 1944–1947 рр., колгоспи майже всіх областей України перебували у стані глибокої всеохоплюючої кризи. Не менш складним та суперечливим був процес повернення до мирного життя і відбудови господарства Житомирського регіону. В 1948 р. колгоспне господарство Житомирської області зіткнулося з великими труднощами, пов'язаними, перш за все, з повоєнною розрухою та наслідками страшного голодомору 1946–1947 рр., який давався взнаки ще протягом наступних років.

Проблема повоєнної відбудови, функціонування колгоспних господарств та розвитку аграрного сектора економіки є предметом наукових досліджень радянських та вітчизняних дослідників. Серед найбільш відомих сучасних істориків, що досліджують сферу повоєнного сільського господарства, варто назвати В.А. Гриневича [1], В.М. Литвина [2], В.В. Петровського [3] та О.М. Малярчука [4], які вивчають проблеми вилучення сільськогосподарської продукції в селян і колгоспників, сплату ними податків та динаміку відновлення колективних господарств у повоєнний час. Здійсненням аналізу проблем і труднощів колгоспів України у відбудовчий період займається і Ю.Г. Пилявець [5]. Суть заходів щодо організаційного та матеріально-технічного зміцнення сільського господарства, посилення матеріального стимулювання його працівників досліджується М.В. Ковалем [6] та І.М. Волковим [7]. Окремі аспекти економічного зв'язку держави та колгоспів розкриті в двотомнику «Історія українського селянства» [8].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості функціонування колективних господарств Житомирської області протягом 1948–1953 рр. та стан рівня матеріальної забезпеченості колгоспників.

Одним із основних завдань аграрної політики республіки було вилучення фінансових і матеріальних ресурсів з сільського господарства для потреб промисловості. Так, «з 298 млрд. руб., вироблених за 1946–1953 рр. в сільському господарстві країни, не менше 105 млрд. руб. пішло з села в інші сфери економіки» [5, с. 10], визначені більшовицькою владою більш пріоритетними.

Для подолання труднощів післявоєнної відбудови радянська система користувалася звичними для себе засобами позаекономічного примусу. Закупівля сільськогосподарської продукції в колгоспів та індивідуальних селянських господарств здійснювалася за символічну ціну, а то й зовсім безкоштовно. Зокрема, «вирощування картоплі обходилося колгоспам в 40 крб. за ц, а держава оплачувала їм 3 крб. Пшеницю купували в колгоспах по 1 коп., яловичину – по 23 коп., а державні ціни в роздрібній торгівлі складали відповідно 31 коп. і 1,5 крб. за кг» [1, с. 419]. Норми хлібоздач, встановлені вольовим рішенням партійних та радянських органів, як правило, значно перевищували можливості їх виконання.

Умови функціонування колгоспів та колгоспної системи в цілому визначалися Примірним статутом сільськогосподарської артілі, затвердженим ще у 1935 р. Діяв він аж до 1969 р. як основний закон колгоспного життя. У ньому детально регламентувалися взаємовідносини держави та колгоспів, внутрішньоколгоспне життя, права і обов'язки членів артілі, що на багато років визначили умови функціонування колгоспів і колгоспної системи загалом.

Зміцнення колгоспів як важливої ланки адміністративно-командної системи проявлялося у посиленні боротьби з індивідуальним господарством. Державою придушувалися навіть найменші прояви індивідуалізму серед селян. Керівництво для колгоспників створювало такі умови, аби останні увесь свій робочий час витрачали на роботу у ланці, на фермі тощо.

Починаючи з 1946 р. держава постійно зменшувала розміри присадибних ділянок і городів колгоспників, збільшуючи одночасно податки, якими вони обкладались. Після чергового підвищення у 1948 р. величина сільськогосподарського податку з подвір'я колгоспника складала понад 650 крб. в Україні і близько 600 крб. у Росії [1, с. 419]. Також продовжував діяти закон від 1939 р. про сільськогосподарський податок, який сплачували колгоспники зі своїх невеличких підсобних господарств. Податок для більшості колгоспників був непосильним, і вони не могли його сплатити. Про це свідчить той факт, що в 1951 р. за результати виконання плану збору сільськогосподарського податку, податкового податку з колгоспників та малосімейних Житомирська область дуже відставала і в республіці посідала лише 23-тє місце. Нижче неї йшли Кам'янець-Подільська та Одеська області. В третьому кварталі цього року сільськогосподарський податок взагалі не був виконаний. Держава отримала «30 млн. руб. недостачі, що складало 60% всіх платників податку» [9, арк. 7].

Завершенням податкової війни проти селян стали закони «Про сільськогосподарський податок» і «Про прибутковий податок з колгоспів», прийняті у 1952 р. З метою обмеження вирошування на присадибних ділянках фруктових дерев податок на них встановлювали в 7,5 рази вищий, ніж на зернові культури. Селяни почали масово вирубувати фруктові дерева, щоб позбавитися від щорічного, незалежно від урожаю плодів, податку на стовбури [3, с. 476].

За умов повоєнної розрухи, продовольчих труднощів, пов'язаних з голодними 1946–1947 рр. та неможливості ведення особистого підсобного господарства серед селянства цього часу характерним було поширення антиколгоспних настроїв. Непокірними були переважно селяни віком від 25 до 40 років, які автоматично своєю поведінкою виносили собі вирок і ставали «ворогами народу».

Так, на початку січня 1949 р. в Лугинському районі Житомирської області було розглянуто одночасно декілька справ у колгоспах села Бовсуни ім. Петровського, села Б. Груд, «Пам'ять Леніна», села Липники про виключення членів колгоспу. До чорного списку увійшли «Герасимчук Мар'яна Володимирівна, яка в колгоспі на даний час не працювала, а в 1948 р. виробила 92 трудові дні. Їй всього 31 рік і вона працездатна. Бовсунівська Ялисовета Йосипівна – 33 роки, працездатна, в 1948 р. виробила 3 трудові дні, в 1949 р. зовсім не працювала. Туровський Броніслав Вікентійович за 1948 р. виробив 19 трудових днів, а в 1949 р. зовсім не працював, пішов на побічні заробітки без дозволу правління колгоспу. Лісовський Франц Васильович в колгоспі зовсім не працював, живе за рахунок побічних заробіток. Шишук Олексій Миколайович в 1948 р. виробив 176 трудових днів, а в 1949 р. відмовився працювати в колгоспі, пішов на побічні заробітки. Климчук Явдоха Григорівна відмовилась працювати в колгоспі, чоловік її працював на спиртзаводі. Власюк Настя Матвіївна відмовилась працювати в колгоспі» [10, арк. 83].

Така поведінка колгоспників була наслідком бажання мати кращу долю та кращі заробітки замість безкоштовно цілими днями працювати на колгоспних полях.

Розвиток радянської економіки вимагав зміни структури її аграрного сектора шляхом об'єднання кількох колективних господарств в одне – більш велике, що дозволило б збільшити ступінь концентрації виробництва в колгоспному секторі. Важлива причина запровадження таких заходів полягала у тому, що велику сільськогосподарську техніку більш раціонально і оптимально можна використати саме у потужних колгоспах чи радгоспах.

Процес укрупнення колгоспів на Україні розпочався з прийняттям 30 червня 1950 р. Постанови ЦК КПРС «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі» [11, с. 303]. Здійснювався він на основі Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦКП(б)У від 14 липня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР». Проте ще до її прийняття в кількох областях республіки вже була проведена відповідна робота з укрупнення таких господарств [7, с. 120].

За підрахунками В.М. Литвина, «кількість колгоспів на кінець 1950 р. скоротилася в Україні з 28 374 до 19 295 порівняно з довоєнним періодом, а кількість дворів, що припадали в середньому на один колгосп, збільшилася з 141 до 275. У 1949 р. три чверті всіх колгоспів мали менше 200 дворів, а за розмірами посівної площі переважали господарства з посівами до 1 000 га (78% усіх господарств). На кінець 1950 р. найбільшого поширення набули колгоспи, що мали понад 200 дворів (60%) і понад 1 000 га посівної площі (57% усіх колгоспів)» [2, с. 56].

Найбільш значні зміни відбулися в Кіровоградській, Одеській, Запорізькій, Закарпатській та Житомирській областях. В останній кількість господарств зменшилася на 50%. На 1 квітня 1950 р. в області було 1 926 колгоспів, а на 1 січня 1951 р. їх стало 925 [12, с. 104]. За підрахун-

.....
ками дослідників, «в колгоспах Житомирської області до укрупнення в середньому приходилося на 1 колгосп 1 905 га всієї землі, по 146 дворів, і по 199 працездатних, а після укрупнення на 1 колгосп в середньому припадало по 2 308 га всієї землі, орної по 1 258 га, по 296 дворів і по 459 працездатних» [12, с. 105]. Дана статистика показує, що найдинамічніше змінювалися показники кількості працездатних людей – вони зросли майже утричі.

Широкомасштабні заходи з укрупнення колективних господарств були проведені з метою якіснішої їх централізації та кращого розвитку, оскільки один великий та добре оснащений сільськогосподарською технікою колгосп міг дати більш значні результати у виробництві продукції, ніж 2–3 менших колгоспи, де не вистачало техніки, тварин, посівного матеріалу, та, власне, й трудової сили.

Одним з важливих наслідків процесу укрупнення стало посилення партійного впливу на колективні господарства. А прагнення до більш високого ступеня укрупнення колгоспів вело до утворення великої кількості громіздких, важкокерованих господарств.

Зазвичай рішення про укрупнення колгоспів приймалися фактично без урахування думки загальних зборів колгоспників, фальсифікувалися протоколи щодо чисельності присутніх на зборах, практикувалося переголосування. Та й рішення про об'єднання окремих дрібних колективних господарств у одне велике часто суперечило їх географічному розташуванню та відстані між ними. Прикладів непродуманого підходу до вирішення цього питання можна назвати безліч. Так, «керівники Овруцького району Житомирської області об'єднали колгосп ім. Кірова з колгоспом «Нове життя», які були розташовані один від одного на відстані більше 60 км». Вирішальну роль тут зіграла лише непрактична мотивація, що передбачала забезпечення колгоспу ім. Кірова пасовищем, сінокосами і лісовими угіддями. У Коростенському районі Житомирської області було, наприклад, «об'єднано 11 колгоспів, три колгоспи були розташовані в 5 населених пунктах на відстані 6–12 км від центральної садиби» [8, с. 363].

Архівні документи засвідчують, що в багатьох випадках укрупнені після об'єднання колгоспи були поставлені в гірші економічні умови. Крім того, практика показала, що укрупнення колгоспів не призвело до бажаного економічного зростання. Тому вже на початку 50-х рр. ХХ ст. кампанія з укрупнення почала пригальмовуватися. Натомість влада почала вдаватися до розукрупнення занадто великих і некерованих господарств. Лише в одній Житомирській області упродовж 1951–1953 рр. було проведено розукрупнення 10 господарств. Інтереси держави та селян продовжували переростати у конфлікт.

Матеріально-технічний стан переважної більшості колективних господарств залишався надзвичайно тяжким. Так, будівництво сільськогосподарських приміщень у колгоспах з кожним роком все більше відставало від розвитку тваринницької галузі. Тому вже на 1 вересня 1951 р. в області не вистачало «свинарників на 25 тис. місць, вівчариків на 12 тис. місць і птахівників на 400 тис. місць» [13, арк. 57].

Причинами відставання було те, що основна частина приміщень ще досі знаходилася в напівзруйнованому стані, велика кількість колгоспів області не забезпечувалася коштами та будівельними матеріалами, а якщо вони й виділялися, то не завжди надходили на місця, або ж використовувалися не за цільовим призначенням. Хоча вже на серпень 1947 р. колгоспами Житомирської області для цих цілей було «заготовлено 32 тис. м³ лісоматеріалу» [14, с. 333].

Основою матеріально-технічної бази колективізації сільського господарства, як і в попередні роки, залишалися МТС, завдяки яким багато колгоспів усієї республіки досягли значних успіхів. У 1948 р. показники тракторного і машинного парку МТС області нараховували 1 711 шт., живого тягла було 48600 голів. Чисельність робочої сили на цей час складала 471 300 осіб. Виробничі ланки нараховували «1 920 колгоспів, 5 965 польових бригад, 25 136 ланок, 59 МТС та 612 тракторних бригад» [15, арк. 112]. Велика роль у процесі забезпечення регіонів України сільськогосподарською технікою належала саме державі, яка лише у 1948 р. направила в Житомирську область «95 тракторів та 443 сільськогосподарських машин для МТС» [15, арк. 111].

Проте МТС області практично завжди не виконували планів сільськогосподарських робіт. З наявної кількості тракторів та іншої техніки майже половина перебувала в неробочому стані, а ремонт відбувався не надто швидкими темпами через брак потрібних запчастин та кваліфікованих майстрів.

Проаналізувавши архівні документи, нам вдалося з'ясувати, що така безвихідь спостерігалася далеко не у всіх колгоспах та районах області. Окремі механізатори колгоспів самі орга-

Наукові записки

нізували свою роботу і досягали позитивних результатів. Наприклад, у 1950 р. «тракторист Юрчук з Андрушівського району, організувавши правильно роботу, шляхом зчеплення 3 сівалок, за добу посіяв 194 га озимих культур» [16, арк. 13].

На відміну від гарних звітних показників, низка колгоспів Житомирської області мала дуже незначну кількість або ж не мала взагалі худоби (корів, свиней, коней тощо). Так, в області у 1949 р. налічувалося «9 колгоспів, що взагалі не мали ВРХ, від 1 до 5 голів мали 279 колгоспів, від 11 до 15 – 306. Свиноматок не тримали 116 колгоспів, від 1 до 5 – 610. Вівці були відсутніми у 14 колгоспах» [17, арк. 24].

Виробнича діяльність колгоспів базувалася на роботі бригад, які здійснювали сезонні роботи закріпленим за ними реманентом та робочою худобою. Бригади ділилися на ланки, які відповідали за окремі зернові, технічні, овочеві та інші культури. Якщо спочатку у ланках практикувалася персональна відповідальність за виконану роботу, то з 1950 р. почала застосовуватись уніфікована система, яка нехтувала матеріальними стимулами. Основним підрозділом господарств стали виробничі дільниці, за якими закріплювалися техніка, земля, худоба та будівлі [4, с. 57].

Часто для одержання високого врожаю й розвитку тваринницької сфери колгоспникам нав'язувалася практика соціалістичного змагання, в основі якої лежала прихована можливість використовувати безоплатну працю селян. Влада та партійні функціонери всіляко пропагували ідею соцзмагань, вважаючи її досить перспективною і прибутковою, а процес її реалізації на практиці тримали під суворим контролем, бо в реальності вона мала вигляд прихованої експлуатації селян. Керівники колгоспів мусили постійно звітувати в райкоми про масштаби участі в соцзмаганнях колгоспників та господарств, а їх результати широко висвітлювалися на сторінках місцевої преси. В результаті такої роботи на Житомирщині в 1948 р. «1 732 колгоспи, 4 609 бригад і 20 722 ланки взяли зобов'язання по вирощенню високого урожаю зернових і технічних культур, підняттю колективного тваринництва» [18, арк. 13]

Станом на 4 січня 1949 р. формально змагалися «35 районів, а насправді – 31 район Житомирської області, за винятком Олевського, Городницького, Новоград-Волинського і Баранівського районів, які на той час ще не встигли укласти договорів на соціалістичне змагання» [17, арк. 41]. Крім того, за одним спеціалістом сільського господарства закріплювалося не більше 2–3 колгоспів для кращого їх контролю та керівництва. В кожному колгоспі працювали закріплені уповноважені з числа партійно-радянського активу, яких зобов'язували організувати навчання бригадирів, ланкового і колгоспного активу без відриву від виробництва. Таких «агрогуртків», наприклад, в одному лише «Городницькому районі було 17, а заняття проходили два рази на тиждень» [18, арк. 70].

Варто також наголосити на тому, що частина недоліків у розвитку колгоспного господарства була спричинена мізерною оплатою праці сільського населення або повною її відсутністю. Наприклад, у колгоспі «Пролетар» Новоград-Волинського району протягом чотирьох років з 1945 по 1949 рр. працівникам зовсім нічого не видавали на трудовні. Відповідно і рівень виконання сільськогосподарських робіт там був не на високому рівні. Замість запланованих в 1949 р. «158 га озимих, колгосп посіяв 92 га» [19, арк. 6].

Перший «неголодний» рік мало відрізнявся від попереднього. Однак поліпшення, хоча і незначні, в плані оплати трудовнів колгоспникам таки були. З 1 922 колгоспів області [20, арк. 148] в 1948 р. оплату трудовня зерном в розмірі «від 90 г до 100 г» на день здійснювали у «82 колгоспах, від 101 г до 300 г у 473 колгоспах, від 301 г до 500 г у 463, від 501 г до 700 г – 314, від 701 г до 1 кг – 319, від 1 кг до 2 кг – 245, від 2 кг до 3 кг – 18, від 3 кг до 5 кг – 5» [21, арк. 73].

Проте наведені цифри в більшості випадків були фіктивним. Звичайний колгоспник, отримуючи 500 г зерна, міг прохарчуватися. Та простих колгоспників, що отримували по 2–3, а то і 5 кг зерна, просто не існувало. Їх замінювали посадові особи, які для звітності виписували собі одну кількість зерна, а в насправді брали набагато більше, тим самим наживаючись на тих селянах, які отримували по 100–200 г пшениці. Наприклад, в колгоспі «3-й вирішальний» села Рижани Володар-Волинського району «голова колгоспу Антонюк вкрав 100 ц насіння» [15, арк. 3], яке було виявлене лише після переважування. Голова колгоспу «Червоний прапор» Базарського району Волох без відома колгоспників продав «53,5 ц зерна, 18 голів ВРХ, 44 голови свиней і 18 голів овець». А у колгоспі імені Хрущова Лугинського району голова Ходаківський привласнив 1 805 руб. від реалізації фруктів з колгоспного садка [22, арк. 95].

Лише на 1 січня 1951 р. «47 000 колгоспникам області була нарахована додаткова оплата праці», але «розрахунок провели тільки з 17 900 колгоспниками» [9, арк. 2]. А це означає, що 62% колгоспників, яким була нарахована додаткова оплата за їхню працю, вона не була видана. Виділені на розрахунок з колгоспниками кошти розійшлися по кишенях керівних осіб, адже ніхто чіткого контролю за тим, чи потрапили гроші до рук колгоспників, не вів.

Отже, сільське господарство Житомирської області, як і всієї республіки, в 1948–1953 рр. зазнало немало труднощів, пов'язаних з повоєнною розрухою, низькою врожайністю сільськогосподарських культур та неефективністю колгоспної системи, яка для своєї життєдіяльності поглинала величезну суму коштів.

Постійне порушення принципу матеріальної зацікавленості та надмірна централізація управління сільським господарством гальмували господарську ініціативу селян, їхню трудову дисципліну, унеможлилювали більш швидкий та якісний процес відновлення цієї галузі та її перехід до мирного потужного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 2004. – 531 с.
2. Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). – Т. 3. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М. Литвин. – Київ, 2005. – 640 с.
3. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України : Неупереджений погляд : Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х., 2007. – 592 с.
4. Малярчук О.М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села : [Монографія] / Олег Михайлович Малярчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с.
5. Пилявец Ю.Г. Колхозы Украины в восстановительный период : проблемы и трудности (1943–1950) : автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История» / Ю.Г. Пилявец. – К., 1992. – 15 с.
6. Коваль М.В. Історія України / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносів. – К. : Райдуга, 1992. – 512 с.
7. Волков І.М. Виселення селян України у віддаленні райони СРСР наприкінці 40-х років / І. М. Волков // УДЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 34–43.
8. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 2.
9. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1330. – 28 арк.
10. ДАЖО – Ф. 559. – Оп. 4. – Спр. 37. – 370 арк.
11. КПРС в резолюціях і рішеннях Конференцій і пленумів ЦК (1941–1971 рр.) : [у 12 т.]. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 6. 1941–1954 рр. Філіал марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – 522 с.
12. Епштейн Б. Розвиток громадського господарства польських колгоспів Житомирщини в післявоєнний період // Наукові записки. – Т. 5. – Кафедра марксизму-ленінізму Житомирського сільськогосподарського інституту. – Житомир, 1958. – С. 97–115.
13. ЦДАГО – Ф. 1. – оп. 80, спр. 935. – 264 арк.
14. Історія селянства української СРС [у 2 т.]. – К. : наукова думка, 1967. – Т. 2. – 533 с.
15. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 808. – 144 арк.
16. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1121. – 66 арк.
17. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 990. – 144 арк.
18. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 806. – 169 арк.
19. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1125. – 32 арк.
20. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 809. – 154 арк.
21. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 991. – 186 арк.
22. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1542. – 245 арк.

Єфимчук Н.Л. ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КОЛХОЗНОЙ СИСТЕМЫ НА ЖИТОМИРЩИНЕ В 1948–1953 ГОДАХ

В статье рассмотрены особенности функционирования колхозных хозяйств Житомирской области, состояние материально-технического обеспечения работников и деятельность руководящих органов в 1948–1953 гг.

Ключевые слова: колхоз, голодомор, животноводчество, трудодни.

Yefimchuk N.L. PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF THE COLLECTIVE FARM SYSTEM IN ZHYTOMYR REGION IN 1948–1953

The article deals with peculiarities of functioning of collective farm economies of Zhytomir region, the situation of pecuniary and technical maintenance of workers and activity of governing bodies in 1948–1953.